

ՈՒՆՆԵՐԻ ՄԵ ԸՍՅ ՀՆԱԳՐԱԿԻ ԹՅՈՒՆ ԿՐՈՑ

(ԸՆԴՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ ՓԻՆԷ)

9.

Այս շարք մը հնագրական խնդիրներ, որոնց պարզարահութեան եւ լուսաւորման մե-
րովասնն նպատակը շնորհիւր Անիարկոզմ: Ասոնց
մերիշական լուծում տալէն սակաւին շատ հե-
տի ենք: Կոր գիւտերու հետամուտ ըլլալ,
հնագոյն ձեռագիրներու եւ այլ յիշատակա-
րանաց Ե—Թ գարերէն ի լոյս գալուն աշ-
խատիլ, նոյն փամանակներէն եղող գոնէ Ար-
ձանագրութեանց աւելի վստահելի հաւարում
ընել եւ լուսանկարել, վերջապէս բազմակող-
մանի տաղձ մթերել պէտք է անհրաժեշտ:
Այն առեւն ո՛չ միայն հնագրութիւնն որոշ
եղբակացութեանց կրնայ հասնիլ, այլ նաեւ
ընդհական - պատմական քննադատութիւնն՝
գլխաւորաբար հնագոյն ուղղագրութեան տե-
սակէտով:

Մեր մինչեւ այստեղ մի առ մի յառաջ
բերած եւ իւրզարկած կէտերը՝ հնագրութեան
սյուսիք ըսելով, ընդհանուր տեսութեան կը վե-
րաբերին: Մասնական ու մանր կէտերու քննու-
թիւնն Անիարկիս ծրագրէն դուրս էր, թէեւ
տեղ տեղ նշանակեցիւր քանի մ'այս կարգի
իւրեր: Այս մասնականաց քննութիւնը պէտք է
աւելորդ աշխատութիւն համարիլ, թէեւ
գօտուարին ու տարակացոցէէ երեսայ: Հնագրի
մ'առաջին աշխատութիւնն ըլլալու է՝ նոյն իսկ
ընդհանուր սկզբամբ վճռելու աւելի կուռան
գտնելու համար՝ մի առ մի առեւտը իւրաքան-
չէր հայկական տառ ըստ աստիճանի՝ երկա-
թագրէն մինչեւ շղագիր, եւ փնտուել իւրա-
քանչիւր ձեւերուն նաեւ ամենափոքր տարբե-
րութիւնն ըստ կարելոյն հնագոյն ձեռագիր
եւն վկայէ մը կամ վկաներէ: Ասով ամէն մեկ
տառի բոլոր ձեւակերպութիւնն աչքին առջեւ
պարզուած կ'ըլլայ, կամ սյուսիք ըսելով, անոր
բովանդակ պատմութիւնը յերեւան կ'ըլլէ:
Շատ անգամ այս փոքր ու աննշան երեւցած
մանրամասնութիւնք ընդհանուր եղբակացու-
թեան մը հասնելու կը նպատեն, աւելի քան
շատ մ'որիշ կարեւոր երեւցած պայցոցները:

Հնագրութեան ասպարէզն ասով ալ
տակաւին սպառած համարելու է: Գրչութեան
արուեստը կարծուածին չափ պարզ էր: Մեր
երկաթագիրներու եւ նաեւ միւս գրչագիրներու
մեծապէս զարգացած արուեստը դիւրանա եւ
առաւել տօնադակէջ արուեստներու ծաղկելուն
էր կրնար այն կատարելութեան հասնիլ: Ի

մասնաւորի Գրչութեան Կիւրքու քննութիւնն,
ասոնց կովման կերպերն եւն, աւելորդ է: Պա-
պիրոս, Մագաղաթ ու Թուղթ՝ իրենց պէտպէս
տեսակներով՝ յատուկ եւ երկար ուսումնասի-
րութեան մը նիւթ կրնան ըլլալ, եւ շատ կա-
րեւոր արդիւնք յառաջ բերել: Յիշեցիւր օրի-
նակի համար առթիւ մը թէ հայերէն թղթեայ
ձեռագիրներ կան ծանօթ արդէն Ժ գրերէ,
հնութիւն մ'որ գիւրաւ չի գտնուիր: Ասոնց կից
է Թունուգործութեան արուեստն, որ նաեւ իբ
պատմութիւնն ունի: Յայտմ շարք քով այս
արուեստներու պատմութիւնը մթերել է, վասն զի
եւ ո՛չ ձեռնարկուած է անոնց մանրամասն ու-
սումնասիրութեան: Գրչութեան Գործչներն (ե-
ղէգն եւն) ալ մտացուելու չեն, այնու մասնաւոր
որ՝ ինչպէս վերք տեսանք, սխալ կարծիքներու
առիթ տուած են: Վերջապէս Կարգաւորութեան
ալ յարակից արուեստ է բոց գրչութեան, որ
նոյնպէս բաւական մեծ զարգացման հասած է
մեր քով: Որչափ մութ ու անորոշ կէտեր կան
տակաւին այս ամէն ճիւղերու մը: Որչափ
խնդիրներ քննելի ու վճռելի: (Չորս հին կազ-
մերու ճշրտապատկերները տես «Յուցակ»,
Տխա. Ի.)

Եթէ հորիզոն ընդարձակելը՝ կը տես-
նենք նոյնպէս շատ ծաղկած արուեստ մը շարք
քով, Մանրակազմութեան եւ Ծաղկաւորութեան,
որով այնպէս շքեղ պոճած մատաններն՝ եւ
այնչափ մեծ քանակութեամբ՝ հասած են մեզի:
Ե՛րբ եւ ի՛նչպէս եղած է այս ամէնուն բուն
նախնական վիճակն առ մեզ, ասոնց հեազհետեւ
զարգացումն, օտարաց աղբացութեան չափն եւ
զուտ հայկական տառնապատկութիւնքն եւ
բազմութիւն ուրիշ տեսակներ, որոնք թէեւ
նախընթացներէն աւելի ուսումնասիրուած են,
(— յիշենք միայն Յ. Մաշինգովսկի, «Իշխանի
Ա. Ետարանը», թրգմ. Լ. Բ. Պիլէզիքեան, Գի-
ննեա 1892, ր մասնաւորի էջ 75—96.
Տեսա՞սակ մը Չարագրեր տես «Յուցակ»,
Տխա. Գ, երկու տախտակ գունատուր նկարը եւ
ծաղկմունք՝ անդ, Ե—Զ.) ո՛չ նուազ ուսում-
նասիրելի կը մնան տակաւին, մասնաւոր այնթիւ-
մասնական խնդիրներն իւրաքանչիւր ճիւղին:
Մեր Չեռագրաց հնագնահարմը տես «Յուցակ»,
Իջ Ի—ԻԳ գրիչներու, ծաղկողներու, կազմող-
ներու եւ գրչութեան տեղեաց ցուցակներով:
Հնագրութեան եւ անոր հետ կապ ունե-
ցող բազմադիմի ճիւղերուն եթէ ո՛չ ամէն
խնդիրներուն վերջնական լուծում, գոնէ շատ
կէտերու աւելի գոհացոցիչ արդիւնքներ կ'ան-

կայինք Տայերէն ձեռագրաց մեծ հաւաքումներու մանրակրկիտ խուզարկութենէն: Գլխաւորաբար երկը մեծ հաւաքումներէն յիշմոհան, յերկուսէ՛մ եւ ի գլխնեկէ կը սպասուի թէ՛ ձեռագրաց գոհացուցիչ ցուցանիք եւ թէ՛ հայկական հնագրութեան աւելի մտադրութիւն՝ ի լոյս հանելով անոր վերաբերութիւն ունեցող յիշատակարանները: Առաջինն եւ վերջինն յատուկ ամսավերթ ալ ունենալով, եթէ պիտի ստիպուինք երկուր սպասել ինչպետար ցուցակներու, գոնէ դիրաւ կրնան պէտք եղած սեղեկութիւններ բրենց հաւաքման մէջ՝ գոնէ մինչեւ ծիր զար գտնուած հնագոյն ձեռագրաց եւ այլ յիշատակարանաց վրայ՝ հարողով անստիպաց: Անենտոյ շարք երախտապարտ ենք արդէն այն բազմաթիւ ընտիր ճշգրտապատկերներուն համար, որ 2. Գ. Ալիշանի յիշեալ գործերը կը զարթորին, եւ որոնք ինքնին այնչափ օգտաւետ Եսոպոթեան կը մատուցանեն Տին ձեռագրաց քննութեան: Եթէ ապագային աւելի ուշագրութիւն պարձուի հայկական հնագրութեան, մեր այս Անարկին վարձանին հասած պիտի համարինք զմզ:

Անարկին վերջը հասած՝ կը յուսանք թէ կը ներուի իրրեւ Յաւելիք յիշել քանի մը բան որ յընթացս հրատարակութեան ծանօթացան մզի, մասամբ բարեկամաց դիտորդութիւններ եւ մասամբ նոր լոյս տեսած յօդուաներ:

Յաճախ յիշեցիք Մոսկուայի ՅԷԶ (= 887) թուականն աւետարանի՝ իրեւ ծանօթ հնագոյն հայերէն ձեռագրի՛ն՝ որ որոշ թուական կը կրէ: Մեզի անծանօթ չէր ձեռագրի մը գոյութիւնն Անտոնեան շարք մատենադարանն ի Կ. Պոլսոյ, որ «Թարգմանչագիր», տիտղոսն ալ կը կրէ, բայց չունելով որեւէ պաշտով տեղեկութիւն՝ չէինք կրնար հնագոյն ձեռագրաց կարգին մէջ յիշել: Այս պականն այժմ լրացած է մասամբ՝ «Վնանակ Բանասեր» ստորագրութեամբ յօդուածով, որ լոյս տեսաւ «Բազմապէս» թերթին մէջ ալ խորագրով՝ «Օրթագիւղի Անտոնեան Միաբանութեան հիմնուող մագաղաթեայ աւետարանը»: ¹ 2 ձեռագիրն ընծայ է Վերթիան Յովհաննէս ամիրայի՝ 1844 տարիէն, եւ նախ կը պահուեր ի վանս Ս. Լուսաւորչի (Հ.ուոմ՝), իսկ 1870էն ի վեր՝ Կ. Պոլսոյ յիշեալ շարք մատենադարանը: Աւետարանին երկայնութիւնն է 32 սմ., լայնութիւնը՝ 24,

իսկ արձուութիւնը՝ 8, կը պարունակէ 235 թուղթ (այս ստի 7 թուղթ ալ կայ ինկած): «Աւետարանիս գիրն է Տե՛ իրաւնօրէն: Միկող կայ Տիրաւոր պատկեր մը, դիմացն կամ մը. Իւրաքանչիւր Աւետարանի սկիզբն իսն՝ գրող աւետարանիչն ներկայացնող պատկերներն: Այս բոլոր նկարներն իսակ գրչի գործեր են. գլխագրերն եւ ծաղկագրերն ալ յաջող ձեռաց արհիւք չեն,» Եօդուածագիրն տեղեկութիւն կու տայ նաեւ «Աւագրին ուղղագրութեան քանի մը կէտերու մասնն. Եթէ, մարգարէի, պագանիին եւն ընթերցումներ (ուստի Ե, ուր այժմ Ե կը գրուի) ընկան է հնագոյն գրչագրի մը համար. բայց հոս հակառակն ալ կը գտնուի, « Ե գրի սեղ «տեղ Ե գրուած», ըլլալով («Էրուստեմ») որ ձեռագրին գրչին սխալմունքներն ըլլալու են կարծենք: «Այլ, Էմմանուէլ» եւն գրչութիւնը հնագոյն ուղղագրութեան համեմատ են, բայց անշուշտ ոչ՝ «Բեղզէմ» ուղղագրութիւնը: Ընց անտփուր չէ նաեւ «Թուպրեալ» եւ նմաններ, եւս առաւել ուղիղ է «Եւթն, արդեք», եւն, բայց «Քարեղէն» (Վիս. «Կարեղէն») գրչի սխալ է հարկուս: Յայտնապէս Աւետարանն բաւական սխալագիր գրչութիւն մըն է. վերջիշեալ սխալմունք կը հաստատեն այս կէտը:

Բայց մեզի համար ամենէն կարեւորն է ձեռագրիս յիշատակարանն, որ Աւետարանին սկիզբը կը գտնուի այսպէս՝ «Գրեցաւ սուրբ աւետարանն ՆժԺԹ աւանութեան Տեառն Տէրոյ հրամանով եւ ծախիւք թորոս քահանայի, միաբանութեամբ ամենայն ընտանեացն ի զարդ եւ ի պայծառութեամբ սուրբ եկեղեցւոյ եւ ի բերկրումն շարք ժողովրդոց: Արդ որք ընթեմութեանն եւ որք լսէք թորոս քահանան եւ զամենայն զնւր եղբայրսն եւ զճաւազս նորա յիշեցիք ի Քրիստոս Յիսուս ի տէրս նորա:» Նոյն յիշատակարանին «չըջանակին» մէջ ալ կը գրուի. «Ես Մարգին անաթան քահանայ, գրեցի զուրբ աւետարանն ՆժԺԹ թուականին Բոգոտորիւց ի Մէրոյ Կր Տեառն Տէրոյ Յիսուս Քրիստոսի նմա վայելէ փառք յաւիտեանս. ամէն:»

Որոշ թուական չի պակսիր հոս. բայց ինչ թուականն է այն «ՆժԺ», որ Աւետարանիս «Թարգմանչագիր» ըլլալու աւանդութեան հիմն եղած է: Եթէ բառացի առնուք, — եւ եթէ վստահինք յիշատակարանին «թուականութեան Տեառն մերոյ» եւ «թուականին թագաւորեցոյ ի վերայ մեր Տեառն մերոյ», խօսքերուն —, այն ստեղծ համարելու ենք Քրիստոսի թուականը՝

¹ Տես «Բազմապէս» 1897, Հոկտեմբեր՝ էջ 497-499: Եօդուածը սա ստորագրութիւնը կը կրէ՝ «Կ. Պոլսոյ, 12/24 Օգոստ. 97:»

«ՆժԺ», = 415, զոր կարծեմք եւ ոչ մէկ բանասեր կրնայ ընդունիլ՝ յիշատակարանի գրչին սխալաւոր անքերական լինումը պէտք տեսնելով: Այս մասին համարման ե նաեւ յօդուածագիրն, որուն խօսքով «իշատակարանի ոճն եւ գրքի թարմութիւնը կը բողբեն», այսպիսի հնութեան մը դէմ: Եթէ չէ քրիստոսի թուականը քննական կ'ըլլար մտածել թէ հայկական տոմարի թուականը ըլլայ այն, ուստի «ՆժԺ» = 966, որով Աւետարանը հայ ձեռագրաց հնագոյններէն մին կ'ըլլայ, կանուխ ժամանակաւ քան Էջմիածնի 989ի աւետարանը եւ նաեւ հնագոյն քան Սանսարեան թ. 1 ձեռագիրը ՆԼԵ (= 986) թուականին. միւս կողմանէ իբր 81 տարի կրտսեր քան Մոսկուայի յիշեալ 887 թուին ձեռագիրը եւ 60 տարի կրտսեր քան ՄԼԷԷի թագուհւոյ կողման ի Վնետիկ 906 թուականաւ: Սակայն Բանասերն «բանաբանի կը համարի այս բացատրութիւնն»: Իբր կարծեմք հետեւեալն է. «Կարծեմ աւելի հաւանական է որ ի ձեռն Գրիգորի Ղուսաւորչի Հայոց քրիստոնէութիւն ընդունելու թուականն սկիզբիկ ուղէ յիշատակագիրս... եւ արդարեւ է իրականք այն օրէն Յիսուսի քրիստոսի կրունկ սկսալ թագաւորի մեր վրայ: Հայք՝ որ յաւուրս Արշակունի Արտաշէսի (121) թողլով Հայկոյ շրջանի մեծ թուականն՝ Պարսից տօմարն սկսած էին ի գործ ածել, ի ձեռն Գրիգորի Ղուսաւորչի քրիստոնէութիւն ընդունելուն՝ բարձի թողի ըրին զայն, եւ սկսան մի նոր թուական սկսիլ՝ Գրիգորի Ղուսաւորչի խոր վերապէ ելից օրէն (301), որ շարունակուեցաւ գործածուիլ ի մեզ ոչ միայն Յուրեան տօմարի ի Հայս մուտքէն (ե գար) վերջը, այլեւ Մովսէս Եղիվարդեցոյն 551ին հիմնած ազգային անուանեալ տօմարէն ալ ետքը: Արդ այս եղանակաւ հաշուելով՝ մեր ձեռագրին ՆժԺ թուականն կը համապատասխանէ քրիստոսի ծննդեանն 715 թուականին. (415+300 = 715): Այս թուականն համապատասխան է յիշատակարանի ոճին, ոգւոյն, գրելու ձեւին եւ քերականական ուղղագրութեան:»

Այս հաշուով ի հարկէ հնագոյն հայ ձեռագիրը կ'ըլլայ ևւետարանս, իբր 172 տարի կանուխ քան Մոսկուայի աւետարանը: Բայց եթէ «բանագրօսիկ, կը համարուի ՆժԺ թուականն իբրեւ Հայոց թուականի իմաստով գործածուած նկատելը, նուազ բանաբանի չէ նոր մեկնութիւնը, այն ալ ենթադրական հիման վրայ՝ թէ Հայք հաստատուն թուականութիւն

մ'ունեցած ըլլան «Թագաւորից Տեառն մերոյ», սկսելով Գրիգորի Ղուսաւորչի վերապէս ընդլին, որ թուականութիւնն ըստ այսմ՝ կը սկսեր 300—301 տարեկն: Սակայն մեր բովանդակ գրականութեան մէջ հետք անգամ չկայ այսպիսի հաստատուն թուականութեան մը հաստատման, եւս առաւել անոր գործածութեան, ոչ միայն Ե եւ Զ դարերուն¹, այլ նաեւ Հայոց թուականին հաստատուելէն ետքն ալ, ինչպէս կը հաստատուէ Բանասերը: Ազգութանգիտուն ու Բուզանդէն սկսեալ մինչեւ՝ կրնանք ըոնել՝ Սեբեոս պէտք չէին ունենար իրենց թուականներն այնպէս անհաստատ կերպով որոշել այս կամ այն աբշային կամ հարպպսոն իշխելու տարիներովն, եթէ գոյութիւն ունէր յիշեալ թուականութիւնն, ինչպէս որ Եղիվարդեցոյ օրով հաստատուած թուականն առհասարակ գործածական եղաւ քիչ ժամանակէն: Գիտեմք ալ որ Հայոց գործածածն էր (Անադոլոսի կանոնին աւարտելէն ետքն) Անգրեւսայ Բիզանդացոյ երկհարիւրեկի կանոնը՝ որ կը սկսեր 353ին, որուն աւարտելուն՝ ինչպէս կը վկայեն բոլոր Հայ յիշատակագիրք, մեծ շփոթութիւն տիրեց զատկի էւ անուրու կարգաւորութեան մէջ, եւ այս պատճառաւ հարկ եղաւ նոր թուական գրուելուն՝ որ «Հայոց» կը կոչուի, ընդունելով Իսայի հինգ հարիւրամեկի (չըջան 532 տարեաց) կանոնը, որուն լրանալուն էր որ Յովհ. Սարկաւազ հաստատեց իբր «փոքր» կամ «նոր» թուականն՝ 1084ին, եւ անոր լրանալուն՝ 1616ին՝ Ազարիա իբր շրջանը, թէեւ վերջինս չունեցաւ այն ազգեցութիւնը՝ «Հայոց», թուականին շարունակուելովը, եւ միւս կողմանէ առկա սովորական ըլլալով՝ քրիստոսի թուականին արեւմտեան գործածութիւնը նաեւ Հայոց քով: Թողլով ուրիշ մանրամասնութիւնքն՝ անհաւա-

1 Հայոց թուականն եւ յարակից ինչորոց համար յիշեալ արժանի է Գիւլբրէի հայագիրին հիմանը Գրեքը՝ E. Dulaurier, Recherches sur la Chronologie armenienne technique et historique եւ, Մաս Ե—Բ. Պարիս 1859. 4^e էջք Ի-Գ+27: — Երբեք թուականութիւն չի կրնար համարուիլ այն որ անչ անչ ժամանակագրական համեմատութիւնը կը գտնուի (յետոց քով) նշանակելու տարեաց քանակութիւնն արեւմտեան ստեղծմանն մինչեւ իրհեղիշ, անէ՛ք Աբրահամ եւ, մինչեւ ցգրիստոս: 4եւ ի ծննդեանէ քրիստոսի մինչեւ ցուրբի Գրիգոր ամբ 8ԵԲ, եւ անտէ ի հայ թուականն, ամբ ՄԽԸՊ ըստ Սամուէլի Անեցոյ (սեւ Dulaurier, էջ 39) եւ Կեմանիկ, զոր օրինակ Սարկաւազ հաստատեմ մէջ Նշորհրդակ համեմատութիւնն «ի սրբոյն Գրիգորէ ի հայ թուականն ՄԵԲ», եւ (սեւ «Յուցախ», 172), որուն սկզբնականն՝ Ամանայի Շարիվազոյ արտ. ունի տարր տեղ «Է Սեբեոս Սահակոյ ի հայ թուականն՝ ՃԼԲ, 7» (սեւ «Յուցախ», 177), եւ ուրիշներ: Այ կարգի է նաեւ յաբրգ (2եւ 10) յիշատակարանից, ք

նական է որ 715ին գրող մը՝ երբ դարերէ ի վեր
 Հայոց քով առհասարակ գործածականն էր
 իրենց թուականը, յանկարծ յիշէր թուակա-
 նութիւն մը Գրիգորի վերապէն ելլցն, եւ զայն
 մայր գործածէր, այն ալ «Բնախոս Տեառ», բա-
 ցատրութեամբ: Ըստ մեզ բնական մեկութիւնն
 է «ՆժԵ» համարիչ Հայոց թուականն (= 966),
 առանց շատ մեծ ծանրակշռութիւն գնելու
 «Թուականին Տեառ մեր», կամ «Խաբարդի»
 է մերայ մեր Տեառն մերոյ, բառերուն, որոնք՝
 եթէ խոսիւ առ-
 նովն միայն-Քրիս-
 տոսի թուականը
 նշանակելու գոր-
 ծածուիլ կրնային,
 բայց մշ Գրի-
 գոր Լուսաւորչէն
 սկսող թուակա-
 նութիւն մը, որ ե-
 ղած ալ չէ: Իսկ
 եթէ յիշատակա-
 գիրը Քրիստոսի
 թուական կամ
 415 տարին նշա-
 նակել կուզէր
 ստուգիւ, ամէն
 պատճառ ունինք
 կասկածելու յի-
 շատակարանին
 վաւերականու-
 թեան վրայ: Կար-
 ծենք այժմ իսկ
 աւելորդ չէ այն
 յիշատակարանի
 թուղթն (որ Աւե-
 տարանին սկիզբն
 է՝ ըստ վերջիշեալ
 տեղեկութեան) լաւ բննել, եւ նախ որոշակի
 հաստատել թէ մինչնայն գրչէն է ստուգիւ, որմ
 գրուած է Աւետարանը: Յամենայն դէպս՝ թող-
 լով այս առն ինչիրենն ալ՝ մեզի բաղձալի էր
 լրատանկարով՝ օրինակ մ'ունենալ յիշատակա-
 րանիս եւ գոն մէկ էրին՝ բուն գրքէն. առանց
 ասոր հնազրութեամբ զբաղողը միայն այսչափ
 գիտէ որ աւետարանս «մեծ երկամբար» է:
 Առանց նորագոյնն ալ համոզիչ փաստերու՝ մենք
 Մոսկուայի 887ի աւետարանը հնագոյն կը հա-
 մարինք քան այս «ՆժԵ» թուականան, եթէ
 նաեւ բոլորովն ապահով է թուականիս ըն-
 թեցումն: Այժմ անցնել ուրիշ կէտի մը:

Վերն երկար խօսեցանք եւ տառաձեւերն
 ալ նմանութեամբ յառաջ բերինք բոլորգրի
 ծանօթ ամենահին Նորոգի ձեռագրին 999
 տարին, եւ անոր մէկ յիշատակարանը՝ Մարգարի
 Սանահնեցոյ գրածն՝ աւելի շղագրածն: Յի-
 շեցինք նոյնպէս որ շղագիրը շատ դիւրութեամբ
 ուղղակի բոլորգրէն ալ յառաջ կու գայ քան
 նորրէն՝ ինչպէս առհասարակ կ'ընդունուէր: Այս
 մասին ընտիր նուէր մ'ընդունեցանք բարեկամ
 մը՝ Գեոր. Սահակ եպ. Խապայեան, յաղող եւ
 ճշգրիտ նմանա-

Շղագրիտ նմանա-
 գծութիւն մագա-
 ղութեայ հատա-
 կոտորմ'որ իրբւ
 պահպանակ զլու-
 նուած է Երուսա-
 ղէմ՝ ձեռագրաց
 միոյն յարակից:
 Մեր Գեոր. բարե-
 կամն խաւարծ էր
 նոյնն իրբւ վկայ
 այնպիսի բոլորգրի
 մ'որ արդէն շղա-
 գրի շատ մը ձեւ-
 երու նմանութիւն
 ալ կը ցուցնէր:
 Տառերու սեռա-
 կիտով ստուգիւ
 նշանաւոր է հա-
 տակոտորս՝ յիշա-
 տակարան Աւե-
 տարանի մը, զոր
 փոխանակ երկար
 ստորագրելու՝ կը
 ներկայացընենք
 հոս ընթացողաց
 նմանահատու-

Ձեւ 10:

թեամբ՝ միայն քիչ մը պղտկեցուած բնականէն,
 (տես Ձեւ 10): Յիշատակարանս է. «Հնորհին
 Աստուծոյ սկսայ եւ որորմութեամբ նորին կատա-
 րեցի զսուրբ եւ զցանկալի տեղադրանս ի հայրա-
 պետութեանն Պետրոսի ամենաշնորհ հարա-
 սնեալ տեառն որ վաթսներորդ էր ի սբոյն
 Գրիգորայ. ի թուականութեան Հայոց ՎՊԳ.
 (= 1034) եւ ի սբոյն Գրիգորէ ամբ + 21Գ.
 (734+300 = 1034). եւ ի խաչութեանն
 Քրիստոսի ՊԳ. (1003+31 = 1034, բառ
 հաշուի հնոց —) ամ, եւ Ալլազմայ + 88ԵԳ.»,
 Լիակատար բոլորգրի աւետարան մըն էր մա-
 սեանն ԺԱ դարէն, միանգամայն հնագոյններէն

նոյն գրով, միայն տարւոյ մը տարբերութեամբ Էջմիածնի թ. 229 ձեռագրէն, զոր վերը յիշեցնիք, իրբեւ երկրորդ հնագոյն բոլորգիր ձեռագիր, որ է «Աւետարան խոր Քուրբէր գրեալ ի մագաղաթի ի վայելի Սորգոսի ի քրիստոփոր իրոնմառեր է թովին Հայոց ՆԶԲ.» (== 1033) ըստ Կարինեանցի ցուցակին: Ամեն պարագայից այս մեծ համաձայնութիւնը մեզն մտածել կու տայ թէ Երուսաղեմի հասակոտորս Էջմիածնի թ. 229 ձեռագրէն ըլլալու է. թուականին մէջ տարւոյ տարբերութիւնը դիւրին է մեկնել. քրիստոփոր կրնայ 1033ին սկսած ըլլալ գրել եւ 1034ին աւարտած, եւ այս վերջին յիշատակարանն ըլլայ Հատակոտորը: Նշանաւոր է հասածս յամենայն դեպս, ցուցնելու որ ժԱ դարուն սկիզբն արդէն՝ ոչ միայն Կողովոյի ձեռագրին պէս անվարձ՝ այլ լիովին զարգացած բոլորգիր գրչութիւն ալ անսովոր չէր, եւ այն տառերու արդէն շղագրի միտող ձեւերովն ալ. միւս կողմանէ գրիչը կրնար նաեւ գեղեցիկ երկաթագիր գրել, ինչպէս թուականը կը ցուցնեն:

Բոլորգիր-շղագրի գեղեցիկ օրինակ մը յառաջ բերած ենք վերը՝ Կոստանդնի դաշնագիրը 1271 թովին: Հոս կը յաւելուիք քանի մը նման դիւանական կտորներ ալ, զորոնք նոյն տեղը մտացած էինք յիշել: Այս դիւանականը շքեղ նմանատպութեամբ ալ լցոտ տեսած են Դիւլորիի հայագիրին մեծագործ երկասիրութեան մէջ, որ ստ խորագիրը կը կրէ «Հաւաքումն Պատմագրաց Խաչակրաց. Հար. Ա. Հայկական Յիշատակարանք՝, Գործոյս վերջն երեք շքեղ տախտակ կայ՝ նմանտպից դիւանականաց Թուրքենեան հարտութեան: Առաջինը՝ 1ւ.ունի Բ. «Ճնուվեղաց» շնորհած արտօնագիրն «ի թվականիս Հայոց 281:» (== 1288) եւ ի փոքր թուականիս յերկուքն յամենանս գեկտեմբերի Ի. Ի. Գ... գրեցու արգահատութեամբ Հեթում՝ ջանջերին, եւն, Տակայ մեծութեամբ է (0:55 X 0:33 սմ.) քուրբէր գրչութեամբ, վերջը ստորագրութեամբ 1ւ.ունի: Հայագէտը բնական մեծութեամբ հրատարակած է նոյնը՝ Յիշատակարանի սկզբնա-

գիրը կը գտնուի ի Տուրին: Բոլորգիրը հոս աւելի մաքուր է քան վերոյիշեալ Կոստանդնի գաշնագիրը, բայց հոս ալ կան շատ մը շղագրածեք: — Երկրորդ տախտակը նոյնպէս շքեղ նմանատպութեամբ կը ներկայացունէ Օշնի պարգեւագիրն՝ «Մուսթուլեցիքի, վաճառականաց արուած՝ ի մեծ թվին 21Գ.» (== 1314): Հրամանագրին մէկ կողմը Աւշնի հրամանն է՝ ուղղուած պարոն Աւշնի Եհաննեսից պուքսիմոսի ուղղուած, միւս կողմը նոյն Աւշնի Եհաննեսից կը պատուիրէ Սիր Թորոս Միխայելեցի՝ Այստու բայժման գլխաւորին՝ ղեկագլորին ձեռնգրած բարձր հրամանքն՝ ճշգրութեամբ գործարդել: Համառօտ են երկու կողման գրութիւնն ալ՝ բայց հնագրութեան տեսակետով շատ հետաքրքրական: Ա՛լ հոս բոլորգիր խօսք անգամ չէ կրնար ըլլայ: Հաւրէր է ծայրէ ծայր, եւ այնպիսի շղագիր որ դժուար է անսխալ առեղծուել իսկ. բայց եւ այնպէս պայծառ կը ցուցնէ՝ որ շղագիրս բոլորգրէ ծագած է՝ արագ ու դիրանքէ գրելու ճիգ ընելէն զարգացած: Կը ցաւելիք որ չկրցանք ժամանակին՝ գտնէ մաս մ'այս նշանաւոր յիշատակարանն ներկայացնել մեր ընթերցողաց՝ նմանահանութեամբ: — Գրի կողմանէ նոյն կարգի է նաեւ երրորդ տախտակը, եւ միեւնոյն նիւթոյ մասին, այսինքն հրամանագիր 1ւ.ունի Գ. նոյն՝ «Մուսթուլեցիքի, վաճառականաց վերջիշեալ արտօնագիրը կրկին հաստատելու, եւ նոյն ոճով գրուած. մէկ կողմը թագաւորին հրամանագիրը՝ գրուած «Ժժ մարտն թվ. Գ. ի մեծ թվ. 2Հ.» (== 1321.) եւ ուղղուած պարոն Պետրոս պուքսիմոսի. միւս կողմը նախ կայ ծանուցագիրս թէ «Մենք Հեթում ջամպլայն ու Հեթում սինիլալս հակցուցար զայսոր բանն թագվորին», երկու Հեթումց ստորագրութեամբ. յետոյ նոյն՝ «Պետրոս (խալ՝ուսնց» կը ծանուցանէ հրամանն Այստու բայժման նոր գլխաւորին որ՝ «պարոն Կոստանց՝ կ'անուանուի: Գրի կողմանէ ինչպէս ըսինք այս ալ (Charte Nr. 3), նոյն է նախընթացին հետ» զուրի լիովին: Հոս ալ բէր կը զարնեն մանաւանդ ստորագրութիւնքն: Թէ այս եւ թէ նախընթացը միեւնոյն

1 Dulaurier, Recueil des Historiens des Croisades etc. I. Documents arméniens, Paris 1869, 1° pp. CXXIV+855.
 2 Անդ՝ Charte Nr. 1. քնագիրն թարգմանութեամբ եւ ծանուցութեամբ անդ, էջ 745-754: Նոյն արտօնագիրը հրատարակած են նաեւ Saint-Martin, ի վերջու Notices et extraits des manuscrits, t. XI, p. 97ff. Papaziantis, Originale armeno del privilegio accordato ai Genovesi da Leone III, Վենետ. տպ. Ս. Ղապար, 4°. V. Langlois

Trésor de chartes d'Arménie, էջ 154-155: «Արուսեան», էջ 387-388 միայն բնագիրը յառաջ կը բերէ:
 3 Հայագէտն երկու կողմն ալ մէկ երեքի վրայ նմանահանել է՝ Charte Nr. 2. քնագիր եւ թրգմ.՝ անդ, 754-756. տես «Արուսեան» 368, եւն: Թէ այս եւ թէ յաջորդը լցոտ տեսած են թարգմանութեամբ հանդերձ՝ նաեւ հայագիրին վերը յիշուած գործքէն Ա՛լ՝ Recherches sur la Chronologie arménienne եւն, էջ 187-191:

տեղը կը պահուին՝ Գաղղեցի Մանգլէիէն քաղաքի գիւնանաց մէջ. նոյն տեղուց վաճառականաց ալ տրուած էին ժամանակին՝ — բաւական համարելով այսչափն՝ անցնինք բիրորդ կէտի մը: Կրկնագրաց վրայ երկար խօսեցանք վերը եւ յիշեցինք այժմ ծանօթ օրինակները, յաւելլով թէ պէտք է որ շատ ուրիշներ ալ գտնուին ամէն կողմ ջրուած՝ Հայ ձեռագրաց մէջ: Այս բնական հետեւութիւնն այժմէն իսկ կը հաստատուի այլեւայլ նոր գիւտերով: Տարուայ սկիզբը (2 Թուարար 1898) կը ծանուցանէր մեզ բարեկամ մը՝ Պր. Արք. Զատինեան՝ կրկնագրի մը գոյութիւնն ի նոր-նախօրհանու Աւելորդ չէ այս դիտողութիւնն Հոս յառաջ բերել: «Չեր կրկնարկ մը Հայ հնագրութեան վրայ, գեղեցիկ յօդուածին մէջ կը խօսուի նաեւ Հայ կրկնագրերու մասին՝ որոնց թիւը առ այժմն շատ սակաւ է, բայց ինչպէս կըրէք անսպասել չէ որեւէ նոր հայերէն կրկնագրի մը գիւտը: Ներկայիս կը ծանուցանեմ Ձեզ՝ թէ մի այդպիսի կրկնագրի կը գտնուի մեր Ս. Առասարիչ մայր եկեղեցւոյ մասնաճարանին մէջ: Մտածանա Սաղմոս է 17, 5 X 10, 5 սմ. մեծութեամբ, բարագրի, հաստ մագաղաթեայ, գրուած ռն Մխիթար երէցի ձեռքով, անթուական: Գրիչը ջնկել է մագաղաթի հին գրութիւնը եւ գրել է Սաղմոս: Բայց եւ այնպէս հին գրութիւնը տեղ տեղ բաւական որոշ է. մնացեալ մասերն ալ զերուս կ'ընթերցուին՝ եթէ թիփական միջոցներու դիմուի: Հին գրութիւնը միջնադարեան խոշոր երկամագրով է՝ տեղ տեղ մանր: Առաջին երեսի վրայ որ մասամբ քերուած է, եւ մասամբ ալ ուրիշ գրութեամբ եղծուած՝ որոշ կը կարգադրին այս խօսքերը՝ «(Արք.)» Բարութեան: Եւ եւ. յիշուցող զիստով... Բնաց որպէս ուժը են ամեն: Այլ փոխաբերութիւն: Եւ այն: Իսկ գրութեան մէջ մի այլ տեղ... Ինչն զի անուս... Եւ ուղիքեր գիտութեամբ զնուսը եւ ուղիք ծանոթացուս իմացան յերոս: Մի ուրիշ տեղ ալ. «Պարտեանի եր» Այս տողերէն դատելով՝ հին վրայարանութիւն² եղած պիտի լինի նախնական գրութիւնը:

Սաղմոսի մագաղաթի մի մասնախանկան գրութիւնն օտար վերուժ է. գրերը պարզ: Եթէ Գեր. Հ. Հատի՛ ձեռագիրը կ'ուղարկեմ Ձեր քննութեանս, — կը բարձրախիք անուշտ քննել այս ձեռագիրն՝ հնագոյն ճաշց մ'անշուշտ, բայց նաեւ այն՝ «օտար լեզուով, նախնական գրութեան մասը»:

Երկրորդ կրկնագրին մասին տեղեկութիւն տուաւ Գեր. Յրգատ Ա. Պալեան, սախորագրով «Չեռագրի աւետարան մը, կրկնագրի¹» Այս ձեռագրին իւր սեպհականութիւնն է, 295 մագաղաթեայ թղթերով, 18, 3 X 13 սմ. մեծութեամբ, վերջին գրութիւնը շատ նոր է 1627ին գրուած Գրիգոր Երէց անուն քահանայ՝ հաւանականօրէն ի Ռեսարիս: «Չեռագրիս մէջ դատարկ մնացած են 11 մագաղաթեայ թերթեր: Այս գատարկ մնացած թերթերն ալ միասին ամբողջ մագաղաթեայ թերթերն կըստինք են՝ միջնադարեան գրով: Տեղ տեղ շատ անորոշ եւ տեղ տեղ ալ շատ որոշ կերպիւ հին քերուած գրերն կ'երեւին շատ գրուութեամբ դիտող աչքի մը, բայց ընթեռնուելն առ այժմ ինձ համար դժուարին է, այսպիսի կրկնագրիներն կարգալու միջոցներ չունենալուս համար: Այս ձեռագիրն կը ներկայացնեն այս տեղ այն պատճառաւ թէ... փոքրիկ առիթ մը կ'ունենայ հասկցնելու համար գիտնական աշխարհին թէ Հայերէն Չեռագրիներու մէջ ալ կրկնագրեր կան ոչ նուազ թուով աստ եւ անք, բայց կարող ձեռքեր պէտք են որ ի լոյս աշխարհի հասնեն: — Դիտելու պարագայ մըն է՝ որ այս կրկին նոր կրկնագրերն ալ միջնադարեան գրով են՝ ինչպէս ցայժմ ծանօթացած միւս օրինակները:

Չերպապէս դիտողութիւն մ'ալ մեր գրութեան վերջին կէտին՝ Արձանագրութեանց մասին: Այն տեղ համառօտիւ խօսած էինք նաեւ Երուսաղէմ գտնուած միւսինով շքեղ դամբարաններու եւ անոնց արձանագրութեան վրայ: Այս առթիւ «Հանդէսի» խմբագրութեան հասու յօդուած մը՝ «Մի քանի խօսք Սաղմոսական Հայ հնագրութեանց մասին», որ եւ թերթիս այս թուոյն մէջ հրատարակուած է: Թողուածագիրը՝ Ռուբեն Սրկ, Սամուէլեան՝ նախ տեղեկութիւն կու տայ այն պեղմանց մասին, եւ թէ ինչպէս յօրինուած է այն նմանագրութիւնը, զոր յիշած էինք՝ Տրատարակուած «Սուրբ Եր-

¹ Բնագիրը եւն տես Հայագիրին քով՝ էջ 756-758: — Կը յաղորդէ Լեւոնի Գ արտօնագրին՝ տրուած Սիւրիւսցոյ 22 (— 1351) թուին, (անգ՝ էջ 758-762), որուն նմանատիպ մը չէր գտնել միւսերեւոյն հետ. երբ թիւ մեծութեամբ հրամանագիրս բարագր է, եւ հրատարակուած նաեւ ի «Ռազմավէպ», 1847, էջ 92-94: V. Langlois, Trésor եւն, էջ 185-190 եւ այլուր. այսպէս՝ «Սեւուսեան», 363-365:

² Անշուշտ ոչ «Վրայարանութիւն» բառի բուն իմաստով. այլ ճաշցը ամէն տարի տակից ընթերցուած:

ներով: Ի Հարկէ տրտմանութիւնը քչգրուելու համար քննել պէտք է աստիճանին:

³ Թեւ «Հանդէս», 1898, Թ. 5, էջ 140:

կիր» եւն գործին մէջ: Ապա կը յիշուի 1894 տարւոյն «Ս. քաղաքեան հիւսիսային կողմը, Գա- մասրոսի գունէն զուրս գտնուած եւ վերջին աստիճանի նըբութեամբ եւ գեղեցկութեամբ յօրինուած մուսիոնները եւ անոնց հայ արձա- նագրութիւն», որոնց մասին զուտած էր արդէն արգային թերթներու մէջ¹: Նշանաւոր արձանա- գրութիւնն է. «Ասան յիւստոսի եւ Կրիստոսի անկոնի Լայոց դրոց անուան Յէր Էփրէ: Նաեւ անցեալ տարի Չիխենեաց լիբան արեւմտեան կողմն վրայ շէնքի մը հիւր փորելու ատեն յայ- անուած է «Նախածանօթներու յարեւմտեան մո- զայիկեայ յատակ մը, որոյ նկարներն էին հին հայկական կամ ներկայ «Ս. Երկրի», կոչուած բազմաթիւ խաչեր: Կը յիշուի վերջապէս թէ ոչ միայն Երուսաղէմ, այլ նաեւ շրջակայքն, Յոր- դաննաւ երկու ասիաց մտերն, եկեղեցեաց աւերակներու վրայ ալ կը տեսնուին հայ արձա- նագրութիւններ, Յօգուածագիրն ալ կը հաս- տատէ որ յիշեալ միւսիոնով դամբարաններու հայ արձանագրութիւնքն եւ Երուսաղէմայքն ընդհանրապէս համանման են տառերու կող- մանէ: Տառաձեւերն այժմ ծանօթ են ինձ, վասն զի Յօգուածագիրը հաճած էր խարել նաեւ երկու մեծագիր լուսանկար այն միւսիոն- ներու, մին Շուշանկայ դամբարանին, միւսն այն «Յակովբայ» արձանագիրն, որուն նմանագծու- թիւնը կար «Սուրբ Երկիր» գործոյն մէջ: Թննելով տառաձեւը՝ կրնանք կրնել մեր վե- րջիշեալ տեղն ըսածը՝ թէ Արձանագիրքն ոչ լիովին գլխագիր եւ ոչ ալ զուտ «միջին» են, բայց «անվարժ ձեռքէ մ'իւսած», շին՝ այլ ընդ հակառակն գեղեցիկ յօրինուած են միւսիոնով: Աւելի «միջին», ձեւերով կ'երեւայ Շուշանկայ արձանագրութիւնը, ուր պէտք է «մաւր», կար- դալ եւ ոչ «մաւր»: Հոս արդէն փակագիր ալ կայ՝ «այս դիւր է, բաւերուն Բ եւ Ն միաձոյլ են, աչքի կը զարնէ Ա տառին ամէն տեղ միեւ- նոյն ձեւով երեւալն, այսինքն երկրորդ սիւ- նեկին ներքնակողմը միշտ գծիկով մը, տառաձեւ մ'որ ոչ միայն ձեռագրաց» այլ նաեւ այլեւայլ արձանագրութեանց վրայ կը տեսնուի²: — Ըբեղ միւսիոններու վրայ խօսելի հոս մեր ծրա- պէնն զօրուս է: Կը բազայվոր որ ոչ միայն պեղու մներ շարունակուելով ձոխանար այս

կարգի Թուօթեանց մթերքն, այլ նաեւ որ հմուտ հնագէտ ու գեղարուեստագէտ բանա- սեր մը յատուկ հետազոտութեամբ պարզէր անոնց յարկն ու պատմութիւնը: — Մտերս լոյս տեսաւ հասուած մը՝ «Հին պատառիկ Մովսէսի խորենացոյ»,³ մեծ երկաթագիր ձե- աագրի մ'երկու մանր պատառներ (Բ գրոց ձա— ձք գլխին), որ կը ցուցնեն թէ մեծագիր ընտիր գրչագրի մնացորդ են: Ասոնց ընթեր- ցումն եւ ուրիշ տեղեկութիւնք տեսնելու է նոյն տեղը, ուր նաեւ երկու հաստակոտորոցս յաջող նմանահասութիւնք գրուած են: Է. Յ. Տ.

Պ Ա Յ Ս Ա Կ Ա Ն

ՓՈՒՍՏՈՍ ԲԻՐՁՆԵՐՆԵՐ ԵՒ ԻՌ ՊԱՏՄԱՌԵՆԵՆ ԽԱՐԵԼՈՂԸ

(Հարսնութիւն)

Փ.

Արդէն տեսնը («Հանգէս», 1897, եր. 193), որ ըստ խորենացու ժամանակագրու- թեան Ներսէս Մեծը կաթողիկոսում էր 368— 402 թ., իսկ Պապը թագաւորում էր 395— 402 թ.: Այժմ անցնելով Ներսէս Մեծի եւ Պապի յաջորդների պատմութեանը, նախ խօ- սենք խորենացու ժամանակագրութեան մասին: Խոր. (Պ, Խ) սուսմ է. «Ագոստոս բարեացա- պարտն թէոքոս, որ եւ Մեծ, ի քաններորդ ամին իւրում (= 399 թ.) թագաւորեցոյ փո- խանակ Պապայ զԱրաղգատ, ապա պատմում է, թէ Վարձդատը եկել է «թագաւորու- թեամբ յաշխարհս մեր ի յիսուն եւ հինգ ամին Հապհոյ (= 364 թ.), եւ վերջն աւելացնում է, որ նա թագաւորեաց ամս չորս» (= 399— 403): Արդ այս բարդն ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ անմիտ թուական խաղեր, որոնք միայն պատ- մագրի խորին տգիտութիւնն են ցոյց տալիս ժամանակի պատմութեան մէջ: Եւ իբրաւ, ինչչ- պէս կարող էր ընդ ամենը 16 տարի թագաւ- որող թէոքոսը (379—395) Վարազդատին թագաւորեցնել իւր կայսրութեան 20^{րդ} տա- րին, 399 թուականին. ինչպէս 399 թուակա- նին գահ չարձարացող Վարազդատը կարող էր 364 թ. Հայաստան գալ եւ նորան տիրել, քանի որ այդ ժամանակ Հայաստանում թագաւորում

¹ Կը խոստովանինք որ ընթերցած էինք Յօգու- ածագիրն այս առթիւ գրածն է թերթին «Մեռեւէք», Թ. 2702: Մտառութեամբ չէ յիշուած նաեւ յաջորդ՝ «Մեռեւէք» Թ. 3182 եւն՝ նորագիտ արձանագրութեան մասին:

² Տես վերջ՝ Մտառ գրաբը, էջ 153:

³ Տես «Բագմալէպ», 1898, էջ 165—174: